तोयनाथ पाण्डेयको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरको
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

वन्दना शर्मा
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर
काठमाडौँ
२०६५

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि., कीर्तिपुर

मिति : २०६५।.....।......

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभागका छात्रा वन्दना शर्माले स्नातकोत्तर तहको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पारेको **तोयनाथ पाण्डेयको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र सोही प्रयोजनका लागि स्वीकृत गरिएको छ ।

....	....	....
(**कृष्णप्रसाद घिमिरे**)	(**प्रा.डा.वासुदेव त्रिपाठी**)	(**प्रा.राजेन्द्र सुवेदी**)
शोधनिर्देशक	बाह्य परीक्षक	विभागीय प्रमुख

मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस

प्रस्तुत **तोयनाथ पाण्डेयको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व** शीर्षकको शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग, नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षका दसौँ पत्रको परिपूर्तिका लागि वन्दना शर्माले मेरो निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । यस शोधपत्रबाट म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६५।......।......

....

(कृष्णप्रसाद घिमिरे)

शोधनिर्देशक

कृतज्ञताज्ञापन

शोध आफैमा एउटा जटिल कार्य हो । शोधका माध्यमबाट कुनै पनि साहित्यकारको साहित्यिक योगदान सही मूल्याङ्कन हुन सक्छ । साहित्यकारको जीवनी, व्यक्तित्व र उसका सम्पूर्ण कृतिरूको अध्ययन-विश्लेषण वस्तुगत रूपमा गर्नु अझै अर्थपूर्ण हुनजान्छ । प्रस्तुत **तोयनाथ पाण्डेयको जीवन र व्यक्तित्व र कृतित्व** शोधपत्र स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनार्थ तयार गरिए पनि सत्यताको नजिक रहेर गरिएकोले नेपाली साहित्य जगत्‌मा ठूलो महत्त्व राख्ने छ भन्ने मलाई लागेको छ ।

प्रस्तुत शीर्षक शोध गर्न सहज रूपमा स्वीकृति दिनुहुने त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली विभागका विभागीय प्रमुख आदरणीय गुरु प्रा. राजेन्द्र सुवेदीज्यूप्रति सर्वप्रथम हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । शोधपत्रको निम्ति प्रेरणा दिनुहुने नेपाली केन्द्रीय विभागका गुरुहरूप्रति म शब्दश्रद्धा व्यक्त गर्दछु । शोधको मर्मलाई नजिकबाट पहिचान गराई आफ्नो व्यस्त र अमूल्य समयको पनि पर्वाह नगरी उत्साहपूर्वक आवश्यक निर्देशन दिँदै अपूर्व सहयोग गर्नुहुने निर्देशक आदरणीय गुरु उपप्रा. कृष्णप्रसाद घिमिरेज्यूप्रति म हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा आवश्यक सामग्री सङ्कलन गर्ने सिलसिलामा चासो राखेर हरतरहबाट सहयोग गर्नुहुने शोधनायकका छोराहरू हरिप्रसाद पाण्डेयज्यू र सुशील पाण्डेयज्यूप्रति म पूर्णतः आभारी छु । यसै गरी शोधपत्रकालागि प्रेरणा तथा उचित वातावरण उपलब्ध गराइदिने बुबा गोविन्द आचार्य, बहिनी सिर्जना आचार्य र भाइ उत्तम आचार्यप्रति हार्दिक कृतज्ञता-ज्ञापन गर्दछु ।

शोधकार्यको सन्दर्भमा विभिन्न किसिमका सहयोग गर्नुहुने मेरा मित्रहरू अञ्जु कोइराला र देवेन्द्र नेपालप्रति आभार व्यक्त गर्दछु । यसै गरी प्रस्तुत शोधपत्रलाई यथासम्भव छिटोछरितो शुद्धतापूर्वक कम्प्युटर गरी सहयोग गर्नुहुने दाजु चिरञ्जीवी खड्काप्रति म कृतज्ञ छु ।

अन्त्यमा म प्रस्तुत शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

शैक्षिक सत्र : ०६२/०६४
रोल नं. : ११०
मिति : २०६५।८।७

....
(वन्दना शर्मा)
स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्ष

विषयसूची

मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस

स्वीकृतिपत्र

कृतज्ञताज्ञापन

परिच्छेद - एक

शोधकोपरिचय

१.१	शोधपत्रको शीर्षक	१
१.२.	शोधपत्रको प्रयोजन	१
१.३.	विषय परिचय	१
१.४.	समस्याकथन	१
१.५.	शोधकार्यका उद्देश्यहरू	२
१.६.	पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.७.	शोध अध्ययनको औचित्य	५
१.८.	शोधकार्यको सीमाङ्कन	५
१.९.	सामग्री सङ्कलन विधि	५
१.१०	शोधविधि	५
१.११	शोधकार्यको रूपरेखा	६

परिच्छेद - दुई

तोयनाथ पाण्डेयको जीवनी

२.१.	जीवनी साहित्यको सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि	७
२.२	पुर्खौली र पारिवारिक पृष्ठभूमि	८
२.३.	जन्म र जन्मस्थान	९
२.४	बाल्यकाल	९

२.५ शिक्षादीक्षा १०
२.५.१ अक्षराम्भ १०
२.५.२ अनौपचारिक शिक्षा १०
२.५.३ औपचारिक शिक्षा १०
२.६ विवाह, पारिवारिक जीवन र सन्तान ११
२.७ आर्थिक अवस्था १२
२.८ भ्रमण १३
२.९ रुचि र स्वभाव १३
२.१० पुरस्कार वा सम्मान १४
२.११ सेवा १५
२.१२ प्रेरणा स्रोत र प्रभाव १५
२.१३ जन्मस्थानबाट स्थानपरिवर्तन १५
२.१४ सहभागिता र संलग्नता १६
२.१५ सृजनाको आरम्भ र प्रकाशनको थालनी १७
२.१६ मातृ-पितृ वियोग १७
२.१७ निष्कर्ष १८

परिच्छेद - तीन

तोयनाथ पाण्डेयको व्यक्तित्व

३.१. पृष्ठभूमि १९
३.२ बाह्य व्यक्तित्व १९
३.३ आन्तरिक व्यक्तित्व २०
३.४ साहित्यिक व्यक्तित्व २१
३.४.१ नाटककार व्यक्तित्व २१
३.४.२ कवि व्यक्तित्व २२
३.४.३ निबन्धकार व्यक्तित्व २४
३.३.४ आत्मकथाकार व्यक्तित्व २५
३.५ साहित्येतर व्यक्तित्व २५

३.५.१	प्राध्यापक व्यक्तित्व	२५
३.५.२	प्रशासक व्यक्तित्व	२६
३.५.३	निर्देशक व्यक्तित्व	२७
३.५.४	अभिनेता व्यक्तित्व	२८
३.५.५	समाजसेवी व्यक्तित्व	२९
३.५.६	बहुभाषिक व्यक्तित्व	३०
३.५.७	धार्मिक व्यक्तित्व	३०
३.५.८	विविध व्यक्तित्व	३०
३.६	निष्कर्ष	३१

परिच्छेद - चार

तोयनाथ पाण्डेयको कृतित्वको अध्ययन

४.१.	तोयनाथ पाण्डेयका नाटकहरूको अध्ययन	३३
४.१.१	नाटकका तत्त्वहरू	३४
अ)	संस्कृत नाटकहरूको अध्ययन	३७
४.१.२	'मातृहत्याधारम्' नाटकको अध्ययन	३७
४.१.२.१	कथावस्तु	३७
४.१.२.२	पात्र	३८
४.१.२.३	संवाद	३८
४.१.२.४	भाषाशैली	३९
४.१.२.५	वातावरण	३९
४.१.२.६	उद्देश्य	३९
४.१.३	'तमसो ज्योतिषि' नाटकको अध्ययन	४०
४.१.३.१	कथावस्तु	४०
४.१.३.२	पात्र	४१
४.१.३.३	संवाद	४१
४.१.३.४	भाषाशैली	४२
४.१.३.५	वातावरण	४२

४.१.३.६	उद्देश्य	४३
आ)	नेपाली नाटकहरूको अध्ययन	४३
४.१.४	'अझै नेपाल कस्तो छ ?' नाटकको अध्ययन	४३
४.१.४.१	कथावस्तु	४३
४.१.४.२	पात्र	४४
४.१.४.३	संवाद	४४
४.१.४.४	भाषाशैली	४५
४.१.४.५	वातावरण	४५
४.१.४.६	उद्देश्य	४५
४.१.५	'अप्ठयारो गृहस्थी' नाटकको अध्ययन	४६
४.१.५.१	कथावस्तु	४६
४.१.५.२	पात्र	४७
४.१.५.३	संवाद	४७
४.१.५.४	भाषाशैली	४८
४.१.५.५	वातावरण	४८
४.१.५.६	उद्देश्य	४८
४.१.६	'यमराजको नयाँ खोज' नाटकको अध्ययन	४९
४.१.६.१	कथावस्तु	४९
४.१.६.२	पात्र	५०
४.१.६.३	संवाद	५१
४.१.६.४	भाषाशैली	५१
४.१.६.५	वातावरण	५१
४.१.६.६	उद्देश्य	५२
४.१.७	'इमान' नाटकको अध्ययन	५२
४.१.७.१	कथावस्तु	५२
४.१.७.२	पात्र	५३
४.१.७.३	संवाद	५४
४.१.७.४	भाषाशैली	५४
४.१.७.५	वातावरण	५५

४.१.७.६	उद्देश्य	५५
४.१.८	'संयोग' नाटकको अध्ययन	५६
४.१.८.१	कथावस्तु	५६
४.१.८.२	पात्र	५७
४.१.८.३	संवाद	५८
४.१.८.४	भाषाशैली	५८
४.१.८.५	वातावरण	५८
४.१.८.६	उद्देश्य	५९
४.१.९	'प्रहसन' को अध्ययन	५९
४.१.१०	निष्कर्ष	६०
४.२	तोयनाथ पाण्डेयका कविताहरूको अध्ययन	६१
४.२.१	कविताका तत्त्वहरू	६१
अ)	नेपाली कविताहरूको अध्ययन	६५
४.२.२	'आमा' लघुकाव्यको अध्ययन	६५
४.२.२.१	संरचना	६५
४.२.२.२	लयविधान	६५
४.२.२.३	भाषाशैली	६६
४.२.२.४	कथनपद्धति	६७
४.२.२.५	केन्द्रीय कथ्य वा भावाविधान	६८
४.२.२.६	बिम्ब तथा अलङ्कार विधान	६८
४.२.२.७	निष्कर्ष	६९
४.२.३	'निश्चय' फुटकर कविताको अध्ययन	७०
४.२.४	'खोजे नमिल्ने छ के ?' कविताको अध्ययन	७०
४.२.५	'स्वदेशी बन, स्वदेश भन समाल नेपाल' कविताको अध्ययन	७१
४.२.६	'अधिकार र कर्तव्य' कविताको अध्ययन	७२
४.२.७	'वेदना' कविताको अध्ययन	७२
४.२.८	'पहिले आफूलाई चिन' कविताको अध्ययन	७३
४.२.९	'गीत बेच्छु' कविताको अध्ययन	७४
४.२.१०	'यो मुटुदेखि' कविताको अध्ययन	७४

४.२.११ 'अधबैंसे पोथीको विलाप' कविताको अध्ययन ७५
४.२.१२ 'मातृवन्दना' कविताको अध्ययन ७५
४.२.१३ 'शुभकामना' कविताको अध्ययन ७६
४.२.१४ 'नानीप्रति' कविताको अध्ययन ७६
४.२.१५ 'सृष्टि' कविताको अध्ययन ७६
४.२.१६ 'घरको सम्झना' कविताको अध्ययन ७७
४.२.१७ 'गीत' कविताको अध्ययन ७८
४.२.१८ 'आव्हान' कविताको अध्ययन ७८
४.२.१९ 'हिन्दु' कविताको अध्ययन ७८
४.२.२० 'राष्ट्र निर्माता पृथ्वी नारायण शाहमा श्रद्धासुमन' कविताको अध्ययन ७९
आ) संस्कृत कविताहरूको अध्ययन ८१
४.२.२१ 'गुरोर्वन्दना' कविताको अध्ययन ८१
४.२.२२ निष्कर्ष ८१
४.३ तोयनाथ पाण्डेयका निबन्धहरूको अध्ययन ८२
४.३.१ निबन्धका तत्त्वहरू ८३
अ) नेपाली निबन्धहरूको अध्ययन ८४
४.३.२ 'घण्टा, वार र साताको उत्पत्ति र उपपत्ति' निबन्धको अध्ययन ८४
४.३.३ 'महिनाको उत्पत्ति र उपपत्ति' निबन्धको अध्ययन ८६
४.३.४ 'नेपालमा संस्कृतको आवश्यकता किन ?' निबन्धको अध्ययन ८८
४.३.५ 'गणितमा मनन तथा मनोरञ्जन' निबन्धको अध्ययन ८९
४.३.६ 'बहिनीलाई चिठी' निबन्धको अध्ययन ९१
४.३.७ 'हाम्रो राष्ट्रिय संस्कृतिमा हिन्दुत्व' निबन्धको अध्ययन ९३
४.३.८ 'ज्योतिष र जनजीवन' निबन्धको अध्ययन ९४
४.३.९ 'अनुशासन' निबन्धको अध्ययन ९६
४.३.१० 'आँधिखोला, गुप्तक्षेत्र, गलेश्वर' निबन्धको अध्ययन ९७
४.३.११ 'समन्वय' निबन्धको अध्ययन ९९
४.३.१२ 'संस्कृत अध्ययन संस्थानको पहिलो तीन वर्ष र वाल्मीकि विद्यापिठ (क्याम्पस)' निबन्धको अध्ययन १००
४.३.१३ 'विसेमिरा नेपाली दन्त्यकथा हो कि स्कन्दपुराण हो ?' निबन्धको अध्ययन १०२
४.३.१४ 'संस्कृत शिक्षा र यसका आवश्यकताहरू' निबन्धको अध्ययन १०४

४.३.१५	'कालिदासमा वेदव्यासको प्रभाव' निबन्धको अध्ययन	१०५
४.३.१६	'आधुनिक युग सुहाउँदो आदर्श नारीत्व' निबन्धको अध्ययन	१०७
४.३.१७	'नाटकीय तत्त्व' निबन्धको अध्ययन	१०८
४.३.१८	'श्रुतं मे गोपाय' निबन्धको अध्ययन	१०९
४.३.१९	'नेपाल राष्ट्रमा संस्कृताध्ययनको स्थिति' संयुक्त कार्यक्रम अध्ययन	११०
आ)	संस्कृत निबन्धहरूको अध्ययन	१११
४.३.२०	'श्रम :' संस्कृत निबन्धको अध्ययन	१११
४.३.२१	'स्थानपतिग्रामपञ्चायतम्' संस्कृत निबन्धको अध्ययन	११२
४.३.२२	'शुभाऽऽशंसा किञ्चिद् वक्तव्यञ्च' शुभकामना वक्तव्यको अध्ययन	११३
४.३.२३	निष्कर्ष	११३
४.४	'वरुणको आत्मकथा' को अध्ययन	११४

परिच्छेद - पाँच

उपसंहार

५.१.	सम्भाव्य शोधशीर्षकहरू	११९

सन्दर्भसामग्रीसूची

परिशिष्ट